

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада жаҳон адабиётининг ривожланишида бадий тасвирий усулларнинг бажарган хизмати ҳақида сўз қилинган. Ижодий бадий методларнинг реализм, романтизм, классицизм, реализм методи турлари: маърифий реализм, критик реализм, адабий оқимлар, уларнинг асосида пайдо бўлган бадий асарлар таҳлил қилинган. Жаҳон бадий адабиётининг тарихий ривожланишининг бадий ижодий усулларга боғлиқ бўлгани ўрганилган. Бадий методнинг адабий асарлардаги ғоявий - бадий мазмунига таъсири кўрсатилган. Миллий адабиётлардаги бадий методларнинг миллий хусусиятга эга эканлиги, жамиятнинг ривожланиш тарихий йўллари оид тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается значение художественных методов в развитии мировой литературы. Анализируются художественные методы реализм, романтизм, классицизм, виды реалистического метода изображения: просветительский реализм, критический реализм, литературные течения, на основе которых были созданы художественные произведения. Изучается связь истории развития мировой художественной литературы и художественных творческих методов. Рассмотрены вопросы влияния художественного метода на идейное содержание литературных произведений. Обозначены национальные особенности художественного метода национальных литератур, их связь с историческим развитием общества.

SUMMARY. This article discusses the importance of artistic methods in the development of world literature. The artistic methods of realism, romanticism, classicism, types of realistic method of depiction are analyzed: enlightenment realism, critical realism, literary movements, on the basis of which works of art were created. The connection between the history of the development of world fiction and artistic creative methods is studied. The questions of the influence of the artistic method on the ideological content of literary works are considered. The national features of the artistic method of national literatures, their connection with the historical development of society are indicated.

ОҲҲН ЗАҲҲҚ ҚОСІҚЛАРІ ҺАМ ОЛАРДІН ЈАНРЛІҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Q.Biysenbaev – *tayanish doktorant*

Ајинијаз атундағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch soʻzlar: bolalar folklori, oʻyin-zavq qoʻshiqlari, janriy xususiyatlar, syujet, drammatik xarakter.

Ключевые слова: детский фольклор, игровые песни, жанровые особенности, сюжет, драматический характер.

Key words: children's folklore, game songs, genre features, plot, dramatic character.

Balalar folklori xalqimiz kórkem awizeki dóretiwhiliginiń quramlı bir bólegin qurap, óz aldına bir neshe janrlardı óz ishine aladı. Úlkenler folklorındaǵı qosıq, ertek balalar folklorında perzentlerine maslastırılǵan halda jaratılǵan boladı. Biraq, dástan, terme sıyaqlı quramalı ómirlik waqıyalar menen baylanıslı bolǵanı ushın bul janrlar balalar ádebiyatında ushıraspaydı.

Xalıq óz basınan háırqıy tariyxıy, siyasiy, turmıslıq jaǵdaylardı ótkerip ómir súriw ushın alıp barǵan gúeslerin de jır etken qosıqlar tiykarında balalar atqaratuǵın jawıngerlik temadaǵı qosıqlarda kelip shıqqan. Bunday qosıqlardıń birazı óz aldına awızsha, birazı dástanlarǵa shıńısp biziń dáwirimizge deyin kelip jetken. Olardıń usı waqıtqa deyin kelip jetiwiniń sırı – olardıń tereń xalıqlıq mazmunǵa iye bolıwında. Hár bir qosıqtıń ózine tán ózgesheligi, mazmunı, ideyası kórkemlik belgileri, xarakteri, tárbıyalıq belgileri boladı. Xalıq qosıqları óziniń ózgesheligine qaray tematikalıq túrlerge bólip qaralsa, balalar qosıqları da sonday xarakterge iye. Belgili ilimpaz Q.Ayimbetov: «oyın-zawıq jırları balalar oyını bolıp ataladı. Balalar jámaát bolıp oyın oynaǵanda balalar oyınıń geybirewı poetikalıq qosıqlar menen atqarıladı» [1:23], - deydi. Olardan «Áwelemen-dúwelemen», «Túlkishek», «Hákke qayda» h.t.b. qosıqlardı aytıwǵa boladı. Balalar qosıqlarınıń ózgesheliklerin kórsetip N.Dáwqaraev bılay dep jazadı: «Ol ózgeshelikler eń aldı menen jámaát bolıp aytıladı. Ekinshiden qosıq túri xalıq oyınların oynaǵan waqıtlarda aralas aytıladı. Ushınshiden, sawal-juwap retinde de aytıladı. Sonlıqtan balalar qosıqları óziniń tematikalıq jaqtan ózgesheligine iye» [4:137].

Qaraqalpaq balalar folklorin xalıq arasınan jıynap alıw, arnawlı izertlew jumsları qaraqalpaq ádebiyatında aktual máselelerdin birine aylanıp barmaqta. Qaraqalpaq kórkem xalıq awızeki dóretiwhiliginde «Sóz oyın qosıqları» yamasa «Oyın-zawıq qosıqları» atamaları kóbinese soraw-juwap formasındaǵı poeziyalıq qatarlarǵa qarata aytıladı. Balalardıń kórkem oylawınıń jemisi bolǵan bul qosıqlar kólemi jaǵınan hár túrli: uzın hám qısqa bolıp keledi.

Oyın-zawıq qosıqları balalar folklorınıń óz aldına tariyxıy hám dástúriy xarakterge iye bolǵan janrlarınıń biri bolıp, balalardıń besik dáwiri juwmaqlanıwı menen atqarılǵa baslanadı. Albetke, bul qosıqlar balanıń jas ózgesheligi menen baylanıslı aytılıp, oylaw hám sóylew qábileti rawajlanıp atırǵan eki-úsh jaslardan baslanadı. Balalar oyın-zawıq qosıqlarınıń tiykarında qızıqlı soraw-juwap formasındaǵı kórkem sóz qatarları jatadı.

Bul janr boyınsha búgingi kúne shekem óz aldına

arnawlı jumis islenbegen. Oyın-zawıq qosıqları oz aldına janrlıq qásiyetlerge iye. Tili shıqqan, yaǵnıy erkin sóyley alatuǵın sóz mánilerine túsiniwshi hám sorawlarǵa juwap qaytara alatuǵın balalarǵa úlkenler tárepinen aytıladı. Oyın-zawıq qosıqları dáslep balaǵa úyretilip atırǵan waqıtlarda dialog formasında aytılgan, sonın ala qosıq teksti tolıq meńgerilgen keyin óz aldına erkin aytıw imkaniyatına iye boladı. Oyın-zawıq qosıqlarında oyın háreketleri de tiykarǵı zárúr elementlerdin biri saplanadı. Jáne bir ámiyetli tárepi atqarılıw processinde málim bir waqıt yaqi orın talap etilmeydi. Olardı qálegen waqıtta, qálegen orında aytıw múmkin. Janrdıń baslı ózgesheligi, ata-ana menen balanıń dásme-dás juwaplasıwınan ibarat bolsa da, biraq tiykarǵı atqarıwshı birew ǵana boladı [6:57]. Janrdıń jáne bir óz aldına áhmiyetli qásiyeti sóz oyın qosıqları tili jeńil, yadlap alıwǵa qolaylılıǵında. Balalar bul qosıqlardı atqarıp atırǵanda sózler kóz aldına kórinislerdi payda etedi hám ózleri belgili bir obraz xizmetinde atqarıwı múmkin.

Bul janrdıń óz aldına ajralıp turıwshı ózgeshelik tárepi dramalıq xarakterge iye bolıwında. Bunday qosıqlardıń syujeti, mazmunı kúndelikli turmısta bar ápiwayı qubılstan alınadı da, hámmesi birikken qonımlı, kúlkili túrde kóp hádiyselerdin názik sezimler, anıq xabarlar beriledi. Bunday qosıqlar balalar folklorındaǵı oyın-qosıq sıpatına iye bolıp, dramalıq túrge enip baradı [2:28-29].

Oyın-zawıq qosıqlarınıń janrlıq jaqtan ózgeshelik tárepiniń jáne biri onda oyın háreketleri hám oyın elementleriniń paydalanılıwı. «Áwelemen-dúwelemen», «Aq terekpe, kók terekpe», «Bas barmaq, balan úyrek», «Hákke qayda» oyınların bunday oyın zawıq qosıqlarına mısıl etip keltiriwimiz múmkin. Oyınıń tiykarǵı maqseti, balada ulıwma shamalaw menen bayqalısh, sezgish oylaw qábiletine iye bolıwǵa úyretiw bolıp esaplanadı.

Belgili ilimpaz Quwanıshbay Orazimbetov aytqanıday, «Buwinlardıń az bolıwı balalardıń atqarıwına, namaǵa yamasa taqmaqqa salıp aytıwına qolay» [5:65] dep aytqan bolsa, rasında da awızeki ádebiyatdaǵı oyın-zawıq qosıqlar, soraw-juwap hám dialog formasında keliw arqalı, balanıń qızıǵıwshılıǵın ózine tartadı hám qosıqtı yadlawǵa májbúrleydi.

Qosıq oyın formasına qurılǵan qaraqalpaq xalqınıń awızeki ádebiyatında orın alǵan barlıq oyınların atamaları menen tanıstırıp shıǵadı. Ol oyınlardan «Teppek», «Mańlay shertpek», «Áwelemen-dúwelemen», «Ańǵalaq», «Arpa-gúrpe», «Qasharman», «Jasırınbaq», «Go-kek» usaǵan oyınların háreketi menen shayır balalardı tanıstırmaqshı boladı. Bul oyınlar balalardıń birligin, doslıǵın, awızbirshiligin bekkemlese, ekinshiden qaraqalpaq xalqınıń ótmish-

теги балаларини қандай оyinлар менен ойнаганлигин билсе, ушиншиден бул оyinлардин тарбиялиқ аҳмийетин тўсинип алади.

«Ақ тереке, кўк тереке» қосиғи фольклорлиқ ўлғисинде

Ақ тереке пе, кўк тереке,

Бизден сизге ким кереке,- дейди.

Екинши топардағи балалар:

Айди-айдин жол кереке,

Шебер-шебер қол кереке,

Ким адепли тартипли,

Болса бизге сол кереке.

Қосиқ уси формада давам еттирилп, бир баланин ати айтп шақирлади. Бала жуwrп барп екинши топардин уласип турган қолларин жаздирса, қол жаздирлган балани ўзи менен биргеликте ўз топарина алип кетеди. Егер ўзе алмаса ўзи сол топарга барп қосиледи. Қосиқта шақирлип атирган баланин қабилетине, ўзгешелигине қарап қосиқ текстинде импровизация қолланилади. Белгилли бир форма сақланганлиғи менен, текст ўзгереберди. Сонлиқтан, жазба адебиетта шайырлар уси формаға тийкарланип, ўзини қосиқларин дўретпекте.

Еркебай Изтургановтин «Ақ тереке пе, кўк тереке?» қосиғинда:

Балалар: Ақ тереке пе, кўк тереке,

Бизден сизге не кереке?

Қизлар: Елин ата-анадай,

Сўyetуғин ул кереке.

Қизлар: Ақ тереке пе, кўк тереке,

Бизден сизге ким кереке?

Балалар: Туwган елдин кўрк-сина,

Ашатуғин қиз кереке.

Усиндай етип, қосиқ изи давам етеди. Бул қосиқ тийкари-

Адебиетлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.

2. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар адебиетин. –Нөкис: «Билим», 1992.

3. Allambergenov K., Qurbanbaev I., Kazaxbaev S. Qaraqalpaq balalar adebiety tariyxı. –Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.

4. Даўкараев Н. Шығармаларының II томлығы. –Н.: «Қарақалпақстан», 1977.

5. Оразымбетов Қ. Хазирги каракалпак лирикасында көркем формалардың эволюциясы хэм типологиясы. –Нөкис: «Билим», 2004.

6. Сейдин Амирлан. Айнанайын (Қарақалпақ аялау поэзиясы үлгилери) Ташкент: «Yangi kitob», 2020.

REZYUME. Мақоллада mustaqil жанр сифатиде о'yin-zavq qo'shiqlarining xarakterli jihatları va janriy xususiyatlari tahlil qilingan. Bolalar folklorida mazkur janrning yosh, ijro, syujet, o'yin elementlari, dramatik xakteri singari xususiyatlari mustaqil жанр сифатиде о'rganishga imkoniyat yaratishi xulosa qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются характеристики и жанровые особенности игровых песен как самостоятельного жанра. Сделан вывод, что особенности этого жанра в детском фольклоре, такие как возраст, исполнение, сюжет, игровые элементы, драматизм, создают возможность для изучения как самостоятельного жанра.

SUMMARY. The article analyzes the characteristics and genre features of game songs as an independent genre. It was concluded that the features of this genre in children's folklore, such as age, performance, plot, game elements, and dramatic character, create an opportunity to study as an independent genre.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФOLЬKЛOPТAНЫҢ ИЛИМИНИН ПAЙДА БОЛЫҰЫ ХЭМ PАҰAJЛAНЫҢ БАСҚЫШЛАРЫ

Г.Даўтова – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, экспедиция, достон, эпос, сказка, жанр, классификация.

Ключевые слова: фольклор, экспедиция, эпос, сказка, жанр, классификация.

Key words: folklore, expedition, epic, fairy tale, genre, classification.

Қарақалпақ халқының аўызекли адебиетин жазып алыў хэм оны изертлеў ислери XVIII әсирдин орталарынан басланды. Әтiresе, рус илимпазлары менен саяхатшылары каракалпаклардың фольклорин үйреніўге қызықты хэм араласа баслады. 1740-41-жыллары Муравин хэм Гладишевлар Хийўаға баратырған сапарында каракалпаклар менен танысып, халықтың турмысы этнографиясы менен қызықсаныды.

1750-жылы рус илимпазы Ричков келип, каракалпақ халқының әңгимелери хэм эртеклерин, сондай-ақ каракалпақ деген сөздин келип шығуы хаккында легенданы жазып алған хэм оларды 1759-жылы «Сочинение и переводы» деген журналдың август санында бастырып шығарады.

Қазақтың атақлы илимпазы Ш.Уәлиханов 1857-жыллары Сирдәръя бойындағы Қоқан, Ташкент, Бухара хэм Талас дәръясының бойын жайлаған каракалпаклар арасында болып, олардан «Көк шолак» деген поэмадан үзинди, қосықлар, ертеклер, нақыл-мақаллар жийнаған. Ш.Уәлихановтың, мине, усындай мийнетлеринен келип шығып профессор Қ.Мақсетов оны «қарақалпақ

нан хәрекетли оyingа арналған болп, бәхәр айында ойналады. Еки жаққа бөлінген балалардин арасы 10-20 метр аралықта турп, «Ақ тереке пе, кўк тереке» қосиғин айтп баслайды. Екинши тәреп яғни қарсыласы «Сўyetуғин ул кереке» деген қосиқ қатарлары менен жуwap қайтареди. Сол қосиқ арқали шақирлган бала жуwrп келип, қол уласип турган дизилскен балалардин хәлсизлеw jerine бақлап олардин арасынан ўзип өтиwге хәрекет етеди. Егер ол ўзип өтсе, ўзилген jerдеgi бир балани ўзини топарина алип кетеди. Ал, ўзе алмаса, ўзи сол топарда қалади. Endigi gezek eкинши топарға берiledi. Яғни, усылayынша oйн тәртиби давам етеди хәм бир-бирин утиwға тисади. Бул «Ақ тереке пе, кўк тереке» oйн қосиғи Орта Азия халықларини бәринде аwizeki адебиетин менен жазба адебиетинде хазирги waқитта да бар дәстүр. Жазба адебиетта шайырлар oйн-zawıq қосиқларин усындай фольклорлиқ формани сақлап izlenis қилwларини ўзиде онин өз алдина, ўзине тән ўзгешelikлерге iye жанр сипатинда қарaw имканиятин жаратп beredi.

Oйн zawıq қосиқлары syujeti белгилли бир ертеке, yaki әпсаналардин syujetин еске тўсiredi. Балалар folklorинда бул жанрдин oйн elementleri менен birge көркем сөздин аҳмийетиде ўлкен рол oйнаydi. Қосиқлардағы сөзлер туwра мәниге iye болıwı хәм турақли қатарлардан ibarat болғанлиғи менен ўзгешelenedi.

Juwmaqlap aйтqанда, балалар folklorинда oйн-zawıq қосиқлары қосиқлары ўзини формасы, syujeti ертеке хәм әпсаналарға қурилғанлиғи, dramalıq xakteri, jas ўзгешeligine байланışlı атқарıw ўзгешeligi, oйн elementleriniн сөз benen uyғınlıғи өз алдина жанр сипатинда қарaw мўmkinshiligin beredi.

фольклорын биринши изертлеўши», [4:155] - деп баха береді.

Жазыўшы Н.Карамзин «хәяллар патшалығы хаккында ертеке»ти Шимбайлы бир кемпирден жазып алған хэм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия» деген журналдың III томында бастырып шығарған.

Қарақалпақлар арасында кең тарқалған «Юсип-Ахмет» дәстаниниң Хорезм варианты венгер тюркологи Х.Вамбери тәрпинен оның «Чағатай этюдлари» мийнетинде немец тилине аўдарылып, 1911-жылы басылған еди.

Биринши рет «Алпамис»тың каракалпақша версиясы 1902-жылы Ташкентте «Сборник материалов для статистики Сирдарьинской области на 1902 г» деген топламының X томында басылып шықты. А.Беляев каракалпақлар арасына келип, Нөкистен «Шинғисхан хаккында аңыз», Шымбайдан «Едиге хэм Тоқтамышхан хаккында жыр», Қоңыраттан «Шежире»ни, Қыпшақтан «Қоблан» дәстанын жазып алады. Илимпаз «Шежире» менен «Қоблан» дәстанын «Қарақалпақтың жыры» хэм